

Alexander FIDORA
ICREA – Universitat Autònoma de Barcelona

«UT VULGARITER LOQUIMUR».
PARAULES I LOCUCIONS CATALANES AL *PUGIO FIDEI*
DE RAMON MARTÍ (ca. 1280)*

«*Ut vulgariter loquimur*».
Catalan Words and Expressions in Ramon Martí's Pugio fidei
(ca. 1280)

Resum: El *Pugio fidei* de Ramon Martí es considera una obra cabdal de la polèmica antijueva. Una de les seves característiques més destacades és l'ús de fonts àrabs i, en particular, hebrees i aramees que el dominic català cita tant en el seu original com en traducció llatina, proporcionant així versions bilingües dels textos principals que fa servir al seu discurs. Aquestes, però, no són les úniques llengües que apareixen al *Pugio*. El present article hi identifica i descriu una sèrie de paraules i expressions catalanes que fins ara no s'han estudiat i que resulten rellevants per a la història de la llengua i, sobretot, la paremiologia catalana.

Paraules clau: Proverbis, literatura vernacular, polèmica antijueva, Raimundus Martini.

Abstract: Ramon Martí's *Pugio fidei* is a chef d'oeuvre of anti-Jewish polemic. One of its most distinctive features is the use of Arabic and, in particular, Hebrew and Aramaic sources which the Catalan Dominican quotes both in the original as well as in Latin translation, thus providing bilingual versions of his proof texts. However, these are not the only languages that appear in the *Pugio*. The present article identifies and describes a series of hitherto neglected Catalan words and expressions in the *Pugio* which are relevant to the history of the Catalan language and, especially, to Catalan paremiology.

Keywords: Proverbs, vernacular literature, anti-Jewish polemic, Raimundus Martini.

Acabat d'escriure al convent de Santa Caterina a Barcelona cap a l'any 1280, el *Pugio fidei* de Ramon Martí ocupa un lloc destacat en la història de la

* Aquesta recerca s'emmarca en el projecte «The Polemic Against the Talmud in Latin Europe between 1240 and 1415», finançat pel MICINN i l'AEI (PID2024-155482NB-I00). Agraïxo els comentaris i l'ajuda dels meus col·legues Ulisse CECINI, Mario MACÍAS LÓPEZ i Guillem GAVALDÀ de la Universitat Autònoma de Barcelona així com també del paremiòleg Víctor PÀMIES I RIUDOR.

polèmica cristiano-jueva. Desenvolupant a la perfecció el mètode apològic emprat per primer cop per Pau Cristià a la Disputa de Barcelona de 1263, Ramon Martí hi argumenta a partir de textos autoritatius de la tradició islàmica i jueva per tal de provar la veritat de la fe cristiana.¹

L'obra està dividida en tres llibres amb cinc parts en total. El primer llibre estableix els pressupòsits filosòfico-teològics fonamentant-se, en bona mesura, en autors i textos filosòfics de la tradició islàmica, com ara al-Ġazālī o Averroes. El segon i el tercer llibre, que conformen el gruix de l'obra, tracten de qüestions de cristologia, de teologia trinitària i altres continguts de la dogmàtica cristiana que desenvolupen a partir de fonts del Judaisme (i en menor grau de l'Islam). Així doncs, aquests dos llibres conserven i transmeten un nombre ingent de textos de la tradició rabínica que Ramon Martí cita en arameu o hebreu a més d'acompanyar-los de la seva traducció llatina.²

El fet de citar fonts rabíniques en llengua original converteix el *Pugio fidei* en un text d'una gran complexitat lingüística, al mateix temps que fa de Ramon Martí un pioner de l'hebraisme cristià. Fins i tot, s'hi troben textos hebresus altrament perduts, és a dir, que només ens han arribat a través de Ramon Martí.³ Amb el recurs sistemàtic a la llengua hebrea i aramea Ramon Martí exhibeix la seva gran familiaritat amb la tradició jueva alhora que proporciona una prova poderosa de l'autenticitat de les seves fonts i, per tant, del rigor dels seus arguments. No és d'estranyar que l'estudi d'aquest aspecte tan cabdal de l'apologètica del *Pugio fidei* hagi estat el focus de l'interès acadèmic en aquesta obra, que s'ha centrat en les cites hebrees i aramees.⁴ Amb tot, aquestes cites no són els únics elements no-llatins al *Pugio fidei*. Com ha remarcat Ryan Szpiech en un article fonamental del 2011, també s'hi troba un nombre de textos en àrab que, tot i ser molt inferior a les cites en arameu

1. Vegeu la traducció catalana dels informes hebreu i llatí de la Disputa de 1263: *Disputa de Barcelona de 1263 entre Mestre Mossé de Girona i Fra Pau Cristià*, introd. Jaume RIERA I SANS, trad. Eduard FELIU, Barcelona, Columna 1985. Pere Casanellas està a punt de publicar una edició d'estudi del text hebreu amb una nova traducció catalana.

2. L'edició de referència de l'obra és RAIMUNDUS MARTINI, *Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos*, ed. Joseph DE VOISIN, introd. Johann Benedikt CARPZOV, Leipzig, Lanckis 1687, reimpressió Farnborough, Gregg 1967. Recentment, Görges K. HASSELHOFF ha editat els capítols 1-11 de la distinció I del llibre III: RAIMUNDUS MARTINI, *Texte zur Gotteslehre. Pugio fidei I-III, 1-6. Lateinisch – Hebräisch/Aramäisch – Deutsch*, ed. i trad. alemanya de Görges K. HASSELHOFF, Freiburg i. Br., Herder 2014, i *Texte zur Gotteslehre II. Pugio fidei I-III, 7-11. Lateinisch – Hebräisch/Aramäisch/Arabisch – Deutsch*, ed. i trad. alemanya de Görges K. HASSELHOFF, Freiburg i. Br., Herder 2022. Als dos volums de Hasselhoff, s'ofereix una excel·lent introducció a l'obra i l'*status quaestionis* de la recerca.

3. Per a l'*status quaestionis*, vegeu Ursula RAGACS, «The Forged Midrashim of Raymond Martini – Reconsidered», *Henoch*, 19 (1997), 59-68.

4. Per una visió de conjunt de les fonts jueves del *Pugio*, vegeu Philippe BOBICHON, «Quotations, Translations and Uses of Jewish Texts in Ramon Martí's *Pugio Fidei*», dins Javier DEL BARCO (ed.), *The Late Medieval Hebrew Book in the Western Mediterranean: Hebrew Manuscripts and Incunabula in Context*, Leiden, Brill 2015, 266-296.

i hebreu, és significatiu ja que ens permet corroborar el coneixement que el dominic català tenia també d'aquesta llengua.⁵

Ara bé, com pretenc mostrar al llarg de les pàgines d'aquesta nota, a més de l'arameu/hebreu i de l'àrab, és possible identificar encara un altre substrat lingüístic al *Pugio fidei*, que no ha estat descrit fins ara, a saber, les paraules i locucions d'origen català. Davant de la gran extensió de l'obra, són poques les pàgines en les quals s'usen el català o locucions que en deriven. Tanmateix, aquests instants contribueixen al nostre coneixement de la història de la llengua catalana durant l'Edat Mitjana. A continuació, s'analitzen les ocurrences de paraules i locucions d'origen català que es troben a les tres parts de l'obra, distingint entre 1) paraules en català, que són explícitament presentades com a vernacles, i 2) refranys populars que Ramon Martí qualifica com a vernacles, sí bé els cita en llatí.

I. PARAULES EN CATALÀ AL *PUGIO FIDEI*

En aquest primer apartat es presenten i examinen els tres passatges del *Pugio* en els quals Ramon Martí emprà mots catalans, qualificats per ell mateix com a «vulgars» i que li serveixen per afegir unes notes de precisió a les seves traduccions llatines de paraules o construccions hebrees.

a) *Pugio fidei* II-III, 6, § 8, p. 588, fol. 172r: «*puja*»⁶

Al capítol 6 de la distinció II del llibre III del *Pugio*, Ramon Martí exposa la doctrina cristiana del pecat original, que fou severament criticada pels polemistes jueus.⁷ D'entre altres punts, dedica unes línies al perill que el pecat vagi creixent en l'home, tal i com adverteix Gènesi 4,7: «Si obres bé, seràs acceptat; però, si no obres bé, el pecat aguaita a la porta: ell et desitja, però tu

5. Vegeu Ryan SZPIECH, «Citas árabes en caracteres hebreos en el *Pugio fidei* del dominico Ramón Martí: entre la autenticidad y la autoridad», *al-Qantara*, 32/1 (2011), 71-107.

6. D'ara endavant, se citarà el *Pugio fidei* indicant primer la divisió interna de l'obra, després la pàgina de l'edició de 1687 i, al final, el foli del manuscrit autògraf de Ramon Martí: París, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 1405. Sobre les peculiaritats de la numeració dels folis de l'autògraf, vegeu Philippe BOBICHON, «Le manuscrit Latin 1405 de la Bibliothèque Sainte-Geneviève (Paris). Autographe et œuvre d'un converti», dins GÖRGE K. HASSELHOFF – ALEXANDER FIDORA (eds.), *Ramon Martí's Pugio fidei: Studies and Texts*, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edendum 2017, 39-101, en esp. 62-64.

7. Vegeu Joel E. REMBAUM, «Medieval Jewish Criticism of the Christian Doctrine of Original Sin», *Association for Jewish Studies Review*, 7/8 (1982), 353-382, i, enfocant el debat a Catalunya, José Antonio FERNÁNDEZ LÓPEZ, «Polemismo interreligioso y concepción del pecado original en Hasdai Crescas», *Anales del Seminario de Historia de la Filosofía*, 41/2 (2024), 437-447.

l'has de dominar.»⁸ En relació amb aquest passatge bíblic, Ramon Martí cita el midraix al llibre de Gènesi, conegut com a Bereixit Rabbah, que recull una dita de rabí Akiva. El text de la dita diu així: «עקיבא יה"ר בתחילה נעש כחוט», és a dir, al començament el pecat és com el fil d'un cuc de seda, al final, però, com la corda d'un vaixell. A l'edició del *Pugio* de 1687, la traducció llatina que Ramon Martí ofereix d'aquesta dita apareix així: «Rabi Akiba dixit: Figmentum malum in principio fit velut filum bombycis; in novissimo vero velut funda navis, quae vulgo dicitur piva.» Per tal d'explicar, doncs, l'expressió «funda navis», és a dir, corda o cap de la nau, que correspon a l'hebreu «כקלע זו של ספינה», el dominic català introdueix la paraula «piva». *Prima facie*, aquest mot, qualificat explícitament com a expressió vernacla, pot sobtar ja que no apareix en cap altra font catalana. Tanmateix, aquest impàs es resol consultant l'autògraf del *Pugio*, el ms. 1405 de la Bibliothèque Sainte-Geneviève de París: aquí, en lloc de «piva», es pot llegir «puia» o «puja» —un terme tècnic documentat al vocabulari nàutic des dels temps de Jaume I i que designa la «corda lligada al car per a tirar la vela cap a la dreta».⁹

b) *Pugio fidei* III-III, 9, § 5, p. 768, fol. 284r: «plançó»

El capítol 9 de la distinció III del llibre III del *Pugio* tracta de la genealogia del Messies. Ramon Martí dedica una part del capítol a provar que el Messies descendeix de la tribu de Judà. Al centre de la seva argumentació es troba de nou el midraix sobre el llibre de Gènesi, tant en la versió abans esmentada com en una versió abreviada que Ramon Martí anomena el «Bereixit qatanah».¹⁰ Primer, Ramon Martí cita un passatge de Bereixit Rabbah sobre el conegut vers 49, 10 de Gènesi el qual relaciona la tribu de Judà amb el Messies: «El ceptre no serà mai pres de Judà, no mancarà als seus fills el comandament, fins que vindrà aquell a qui pertany i a qui els pobles obeiran.»¹¹ Seguidament, Ramon Martí afegeix una cita del midraix «Bereixit qatanah», el qual, tot comentant el capítol 49 del Gènesi, fa referència a un passatge d'Isaïes 11,1: «Una vara (חטר) naixerà de la soca de Jessè [de la tribu de Judà], brotarà un rebrot (נצר)»

8. Citat segons la Bíblia Catalana. Traducció Interconfessional (BCI).

9. Vegeu *Vocabulari nàutic*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua 2018, 112.

10. Sobre les diferents versions de Bereixit Rabbah emprades per Ramon Martí, vegeu les introduccions a les edicions del *Pugio* de Gorge K. HASSELHOFF, així com, més detalladament, el mateix: «Ramon Martí, Moshe ha-Darshan, and the Midrash Bereshit Rabbah», dins Alexander FIDORA – Matthias LUTZ-BACHMANN (eds.), *Christian Readings of Rabbinic Sources in Medieval Polemic*, Tübingen, Mohr Siebeck 2024, 139-163.

11. Traducció catalana segons BCI. Sobre la importància d'aquest vers en la polèmica anti-jueva, vegeu Robert CHAZAN, «Genesis 49:10 in Thirteenth-Century Christian Missionizing», dins Elisheva CARLEBACH – Jacob J. SCHAFFER (eds.), *New Perspectives on Jewish-Christian Relations: In Honor of David Berger*, Leiden, Brill 2012, 93-108.

de les seves arrels.» Finalment, el dominic català evidencia l'estreta relació entre ambdós passatges, és a dir, Gènesi 49,10 i Isaïes 11,1, servint-se del comentari de Raixí a Isaïes 11,1. Segons aquest comentari, la vara (חטר) que neix de la soca de Jessè és la vara del regne, és a dir, el ceptre del qual parla el primer llibre de Moisès, inscrivint així el missatge messiànic de Gènesi 49,10 en la imatge arbòria d'Isaïes 11, 1. El passatge central d'aquest raonament de Raixí és traduït per Ramon Martí de la següent manera: «חטר, id est sceptrum vel virga regni, נצר autem est planta vel virgultum arboris, quod vulgo dicitur planco.» Com en el passatge comentat més amunt, la paraula catalana (*planco*) es fa servir per precisar la traducció d'un terme hebreu (נצר = rebrot), tot indicant el seu estatus com a mot vernacular. També en aquest cas es pot observar una diferència entre l'edició de 1687 i l'autògraf del *Pugio*. Així, al manuscrit 1405 de la Bibliothèque Sainte-Geneviève, la paraula s'escriu amb la C caudata, és a dir, «plançó» (o rebrot), tal i com apareix fins avui en moltes traduccions de l'Antic Testament.

c) *Pugio fidei* II, 12, § 4, p. 427, fol. 93v: «*dels dies*»

Al capítol 5 del segon llibre del *Pugio*, Ramon Martí presenta diversos arguments jueus en contra de la messianitat de Jesucrist. Basant-se en Isaïes 2 i Miquees 4, un d'aquests arguments afirma que en els «darrers temps o dies», és a dir, a l'advent del Messies, regnarà la pau. Ara bé, com que d'ençà de Jesucrist no hi ha hagut pau al món, ans, al contrari, els conflictes només han fet que multiplicar-se, els cristians no tindrien motiu per identificar Jesucrist amb el Messies.

Ramon Martí pretén resoldre aquest argument amb una reflexió de caire filològic que se centra en la forma de l'expressió hebra «ימים», és a dir «dies». Com fa notar, als textos bíblics al·legats, aquesta expressió va prefixada de la lletra *he*, la qual indica que es tracta d'uns dies determinats.¹² Per tant, l'Antic Testament no estaria parlant dels darrers dies del món en general, sinó dels darrers dies dels jueus en particular, la qual cosa explicaria per què continuen els conflictes al món. En aquest context, Ramon Martí diu el següent:

Quod aperte monstratur per hanc litteram ה *He* quae huic dictioni ימים dierum praeponitur, cum dicitur הימים, id est *dels dies*, ut vulgariter loquimur, quod ideo היא הידיעה, id est ה notitiae apud eos vocatur; quia notificat quod dictio cui praeponitur non de ignota re, sed de nota dicatur.

Per tal d'explicar la diferència entre ימים (dies) i הימים (els dies), val a dir, entre un substantiu indeterminat i un substantiu determinat per l'article defi-

12. Per a l'article determinat en hebreu, vegeu, entre d'altres, Rudolf MEYER, *Gramática de la lengua hebrea*, trad. Ángel Sáenz-Badillos, Barcelona, Riopiedras 1989, 138-140.

nit, la qual diferència no té un equivalent directe en llatí, Ramon Martí recorre al català o vulgar, com diu el text. Així, explica que דְּיָמִיּוֹת , que porta l'article determinat, no correspon a l'expressió «d'uns dies», sinó a «dels dies», és a dir, els darrers dies del poble jueu en particular, durant els quals aquests haguessin pogut viure en pau, si haguessin reconegut al Messies.

En comparació amb les ocurrencies de paraules catalanes al *Pugio* analitzades fins ara, aquest cas resulta més complex, ja que Ramon Martí no s'hi limita a evocar una paraula aïllada en català, sinó que s'empara en tot un sintagma en català per tal d'aclarir una construcció gramàtica hebrea que no es deixa representar de manera directa en llatí.

2. REFRANYS CATALANS, EN LLATÍ

La segona categoria d'elements textuais d'origen català al *Pugio fidei* consisteix de diversos aforismes o refranys que Ramon Martí introdueix com a locucions d'origen vernacle, tot i que els cita en llatí. Se'n presenten i examinen primer els casos on s'ha pogut identificar l'original català; seguidament, es ressenyen dos casos de refranys presumptament catalans no documentats a la paremiologia peninsular.

2.1. Refranys documentats a la paremiologia catalana

d) *Pugio fidei* I, 4, § 4, p. 202, fol. 8v: «quod sciunt tres, scit tota res»

Al capítol 4 del primer llibre del *Pugio*, Ramon Martí es proposa provar la immortalitat de l'ànima i esgrimeix, principalment, dos arguments. El primer reprèn la idea tradicional que la justícia de Déu moltes vegades roman incompleta en aquest món, ja que al llarg de la vida molts pecats queden sense càstig, així com molts actes virtuosos sense reconeixement. Ara bé, com que, per definició, la justícia divina no pot ser imperfecta, cal postular que l'ànima de l'individu perduri més enllà de la seva mort com a objecte de les retribucions merescudes. El segon argument a favor de la immortalitat de l'ànima es fonamenta en una sèrie de casos en els quals, una vegada mort l'individu, l'ànima torna a donar vida al seu cos, d'on se segueix que l'ànima no mor amb el cos. Ramon Martí addueix diversos exemples bíblics al respecte, l'últim i més rellevant dels quals ve a ser la resurrecció de Jesucrist. Com diu Ramon Martí, després de ser crucificat, Jesucrist va aparèixer als apòstols i a molta altra gent. Per consegüent, la seva ànima va tornar al seu cos. És improbable, afegeix el dominic català, que es tracti d'una mentida, ja que «neque mendosa fictio tantae talisque multitudinis aliqua ratione praesentes illius temporis aut subsequentes valuisset latere, ut enim vulgo dicitur, quod sciunt tres, scit tota res.» En altres paraules, una mentida compartida per tanta gent no es podia

amagar als que eren presents en aquell temps ni a les generacions posteriors, ja que «çò que saben tres, ho sap tota res». Aquest aforisme «vulgar», que en l'autògraf del *Pugio* es troba en una nota marginal com moltes altres anotacions de l'autor, és ben documentat a la paremiologia catalana i figura, entre d'altres, al recull d'Antoni Bulbena.¹³ La seva adaptació llatina clarament reflecteix el substrat lingüístic català, reproduint, fins i tot, l'ús característic del català «res» per «persona».

e) *Pugio fidei* II, 3, § 9, p. 279, fol. 37r: «cauda caprina non est bona cortina»

El capítol 3 del segon llibre del *Pugio* s'ocupa del temps que ha de passar segons el profeta Daniel abans que vingui el Messies. Daniel 9,24 diu així: «Han de passar setanta hebdòmades en la vida del teu poble i de la teva ciutat santa per a posar fi a la infidelitat, cancel·lar el pecat i expiar la culpa; llavors arribarà la bondat eterna, es compliran la visió i la profecia i serà ungit el Sant dels sants.»¹⁴ Per a Ramon Martí, el punt més crític d'aquest passatge, en la discussió amb els jueus, no és determinar quants anys equivalen a «setanta hebdòmades» o setmanes d'anys, que serien 490. El problema principal en la controvèrsia cristiano-jueva és, en canvi, determinar l'any a partir del qual s'han de comptar aquests 490 anys que posen data a la vinguda del Messies. Segons Ramon Martí, els rabins jueus manipulen el *terminus a quo* del còmput, en tant que modifiquen dates històriques. Així, doncs, canviarien la durada del regne de Cir i altres, tot declarant aquests canvis com a esmenes requerides al text de l'Antic Testament (*tiqqun soferim*). D'aquesta manera, el còmput de les «setanta hebdòmades» s'iniciaria 35 anys més tard i, per tant, el resultat del càlcul dels 490 anys no coincideix, en el temps, amb la vida de Jesucrist. Amb tot, aquesta maniobra dels jueus i la seva justificació no resisteixen un examen crític, ans la malícia que els motiva és fàcil de desvelar: «Translucet ergo suae [*sc. Iudaeorum*] nequitiae velamen huiuscemodi, si diligenter inspexeris. Hinc quoque vulgo dicitur quod cauda caprina non est bona cortina.» El refrany «cauda caprina non est bona cortina» tradueix una versió de la locució catalana: «Coha buquina no és bona cortina», que es troba en una col·lecció de proverbis llatins i catalans de finals del segle XIII, és a dir, coetània a Ramon Martí, amb influència àrab.¹⁵ La traducció llatina es pot considerar un calc directe del català, amb la sola diferència que en

13. Antoni TALLANDER (= Antoni BULBENA), *Aforismes & proverbis històrics & tradicionals*, Barcelona, Isidro Torres [1899?], 112. Per a més informació sobre l'aforisme, vegeu el portal de Víctor PÀMIES I RIUDOR de Paremiologia catalana comparada digital: <https://pccd.dites.cat/> [25.03.2025].

14. Traducció de la BCI lleugerament adaptada.

15. Vegeu Walter METTMANN, «“Proverbia arabum”. Eine altkatalanische Sprichwörter- und Sentenzensammlung», *Romanische Forschungen*, 101/2-3 (1989), 184-207, aquí 199.

català figura una «cua de boc», mentre que la versió llatina es refereix a una «cua de cabra», com fa, també, la versió castellana d'aquest mateix proverbí.¹⁶ Val la pena remarcar que Ramon Martí torna a citar el mateix refrany en un altre indret, a saber, en el capítol 4 del llibre II del *Pugio*, on apareix dos cops amb el mateix sentit que en el cas present, és a dir, per desqualificar les explicacions o justificacions amb les que els jueus pretenen encobrir els seus arguments suposadament esbiaixats.¹⁷

2.2. Refranys no identificats

- f) *Pugio fidei* II, 3, § 8, p. 275, fol. 35v: «Iudaei [...] si orbum invenirent, fraudulentè comederent cum ipso ficus»

Al mateix capítol 3 del segon llibre del *Pugio* del nostre punt e), es troba una altra referència a un proverbí en llengua vulgar. El refrany, citat en el context de la suara esmentada manipulació per part dels jueus dels anys del regnat de Cir, diu així: «Caeterum satis videtur quod Iudaei, ut vulgo dicitur, si orbum invenirent, fraudulentè comederent cum ipso ficus.» En la mateixa línia que l'aforisme anterior, aquesta frase insisteix en la malícia dels jueus que, segons Ramon Martí, enganyen fins i tot a un cec. Tot i que els jueus, els orbs i les figues són, cadascú per separat, objecte de molts refranys catalans, no s'ha pogut identificar aquesta locució a la paremiologia tradicional catalana, ni tampoc a la castellana. A més, crida l'atenció que —a diferència dels casos d) i e) i del cas g) exposat a continuació— les característiques fraseològiques del text llatí no evocuen, al menys no de forma tan immediata, un substrat lingüístic català. Amb tot, això no es pot considerar motiu suficient per excloure un original català, avui perdut.

- g) *Pugio fidei* II, 4, § 3, p. 313, fol. 45r: «qui daemones vult calcaribus urgere, stricte debet eos primitus cingulare»

El darrer refrany qualificat com a «vulgar» al *Pugio* es troba al capítol 4 del segon llibre, on també apareix, com s'ha vist al punt e), la segona ocurrència

16. Vegeu Diego GARCÍA DE CASTRO, *Refranes que dicen los viejos «Seniloquium»*, ed. Fernando CANTALAPIEDRA – Juan MORENO, València, Publicacions de la Universitat de València 2006, 191-192, així com la Biblioteca fraseològica y paremiològica del Centro Virtual Cervantes: https://cvc.cervantes.es/lengua/biblioteca_fraseologica/r1_cantera/indice.htm [25.03.2025].

17. Cf. *Pugio fidei* II, 4, § 16, pp. 319-320, fol. 49r: «Si scirent Iudaei, quod vulgo dicitur, cauda caprina non est bona cortina, nequaquam suam impietatem tam insufficienti subornarent velamine [...] cauda caprina, qua sui erroris pudenda cooperiunt, non est bona cortina.»

de l'aforisme «cauda caprina non est bona cortina». En aquest capítol Ramon Martí pretén provar l'arribada del Messies a partir del ja esmentat vers de Gènesi 49, 10, que diu que el ceptre no serà pres de Judà fins que vingui el Messies. La interpretació d'aquest passatge pels polemistes cristians feia valdre l'argument que, històricament parlant, el poble jueu havia perdut el ceptre, és a dir, el poder i la sobirania, i que això significava que el Messies ja havia vingut. Ara bé, el problema textual que planteja aquest vers és la interpretació del ceptre com a poder reial i sobirania, d'una banda, i del nom Xiló, que figura en l'original hebreu d'aquest passatge, amb el Messies, de l'altra. La interpretació messianològica d'aquest vers depèn, doncs, de la identificació del ceptre amb la sobirania i de Xiló amb el Messies. Tot i que Ramon Martí està convençut que unes quantes cites de textos rabínics serien suficients per a corroborar el caràcter messianològic de Gen. 49,10, el dominic català s'estén sobre el tema, «quia, ut vulgo dicitur, qui daemones vult calcaribus urgere, stricte debet eos primitus cingulare». Val a dir, cal afegir-hi més arguments, ja que s'ha de lligar bé al diable, és a dir, als seus enemics, si hom vol donar-los les espurnes. Com en el cas anterior, no es coneix cap equivalent català ni tampoc castellà d'aquest refrany. El seu lèxic i les característiques fraseològiques, emperò, avalen un possible origen català. Es pot reconstruir una forma com: «Qui dimonis vol calcigar, primer bé els ha de cinglar.»

CONCLUSIONS

Les paraules i locucions d'origen català que s'han analitzat en aquesta nota afegeixen un element nou a la dimensió multilingüe del *Pugio*: queda patent que, a més de l'arameu/hebreu, de l'àrab i del llatí, l'obra també recorre, tot i que en mesura molt inferior, a expressions catalanes.¹⁸ Si bé els mots i aforismes catalans es troben al llarg de tota l'obra —tant en nota marginal com al cos del text— es pot observar una concentració del recurs al català en el segon llibre del *Pugio*, i més concretament en els capítols consecutius 3 i 4, que contenen quatre de les vuit ocurrències d'expressions catalanes que s'han examinat aquí en el seu context.

Com s'ha vist, aquestes expressions compleixen dues funcions diferents: d'una banda, Ramon Martí se serveix de mots específics en català per precisar el sentit de les seves traduccions llatines de textos rabínics, sigui pel que fa a qüestions lèxiques com també gramaticals; aquestes mots, com no pot ser

18. Pel que fa a la fortuna multilingüe del *Pugio*, val la pena recordar encara que durant l'Edat Mitjana es va fer un intent —molt fragmentari— de traduir l'obra al castellà: vegeu Alexander FIDORA – Eulàlia VERNET, «Translating Ramon Martí's *Pugio fidei* into Castilian», dins Görge K. HASSELHOFF – Alexander FIDORA (eds.), *Ramon Martí's Pugio fidei: Studies and Texts*, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edèndum 2017, 241-259.

d'altra manera, apareixen escrits en català;¹⁹ de l'altra banda, Ramon Martí invoca la saviesa popular catalana per corroborar els arguments apologètics que desenvolupa; en aquests casos, que solen tenir connotacions clarament polèmiques, el dominic tradueix les locucions proverbials del català al llatí, pensant, tal vegada, en un públic més ampli.

En el seu conjunt, les vuit ocurrències d'expressions d'origen català que s'han analitzat no només ajuden a caracteritzar millor l'obra cabdal de Ramon Martí, sinó que també contribueixen al coneixement de la història de la llengua catalana durant l'Edat Mitjana. En aquest sentit, són d'especial interès els dos refranys que no s'han pogut identificar a la paremiologia catalana i que, molt probablement, ens transmeten proverbis catalans que la tradició escrita i oral no ha conservat.

19. Entre els autors jueus de l'Edat Mitjana era comú l'ús de paraules en vernacle en els seus escrits (els anomenats *lé'azim*) per tal de copsar millor el contingut semàntic de termes poc usuals o problemàtics, per exemple en els comentaris de Raixí. Aquesta tècnica fou adoptada pels traductors llatins del Talmud al segle XIII. Vegeu: *Extractiones de Talmud per ordinem sequentialem*, ed. Ulisse CECINI – Óscar DE LA CRUZ PALMA, Turnhout, Brepols 2018, i *Extractiones de Talmud per ordinem thematicum*, ed. Ulisse CECINI – Óscar DE LA CRUZ PALMA – Alexander FIDORA – Isaac LAMPURLANÉS FARRÉ, Turnhout, Brepols 2021.